

अथर्ववेदेऽभ्युदयोपायाः

गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयस्य
संस्कृतविषये

पीएच.डी. इत्युपाध्ये प्रस्तुतस्य

शोध प्रबन्धस्य
सारांशः

निर्देशिका :

डॉ० सूनृता विद्यालंकार
प्राचार्या, कन्यागुरुकुलमहाविद्यालयस्य
गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयस्य
हरिद्वारस्थस्य (उत्तराः)

शोधकर्त्री :

कु० अहल्या नायक

संस्कृतविभागः

कन्यागुरुकुलमहाविद्यालयः
गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्
मार्गशीर्ष; शुक्लपक्षः २०६१ विक्रमाब्दः

अथर्ववेदेऽभ्युदयोपायाः

गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयस्य
संस्कृतविषये

पीएच.डी. इत्युपाध्ये प्रस्तुतस्य

शोध प्रबन्धस्य
सारांशः

निर्देशिका :

डॉ० सूनृता विद्यालंकार
प्राचार्या, कन्यागुरुकुलमहाविद्यालयस्य
गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयस्य
हरिद्वारस्थस्य (उत्तराः)

शोधकर्त्री :

कु० अहल्या नायक

संस्कृतविभागः

कन्यागुरुकुलमहाविद्यालयः
गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्
मार्गशीर्ष; शुक्लपक्षः २०६१ विक्रमाब्दः

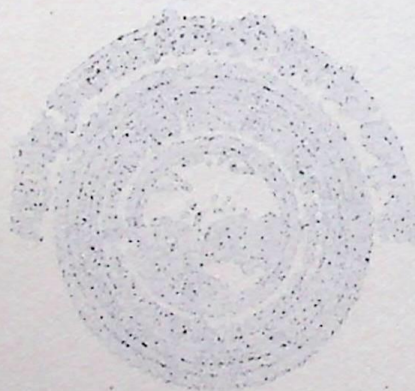
आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में
विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में . वि. वि. वि.

आचार्य विद्यादास जी की याद में

: १९५५

वि. वि. वि.

: १९५५

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

आचार्य विद्यादास जी की याद में

अथर्ववेदेऽभ्युदयोपायाः

गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयस्य
संस्कृतविषये

पीएच.डी. इत्युपाध्ये प्रस्तुतस्य

शोध प्रबन्धस्य
सारांशः

निर्देशिका :

सूत्रा विभागा

डॉ० सूनृता विद्यालंकार

प्राचार्या, कन्यागुरुकुलमहाविद्यालयस्य

गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयस्य

हरिद्वारस्थस्य (उत्तराः)

शोधकर्त्री :

अहिमन्ता नायक
कु० अहल्या नायक

संस्कृतविभागः

कन्यागुरुकुलमहाविद्यालयः

गुरुकुलकाँगड़ीविश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्

मार्गशीर्ष; शुक्लपक्षः २०६१ विक्रमाब्दः

शोधसारांशः

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि मनुष्यजीवनस्य परमलक्ष्यम्। सर्वेऽपि मानवाः जीवने सर्वविधाम् उन्नतिं कामयन्ते। सांसारिकाभ्युन्नतिरभ्युदयपदेन कथ्यते। वेदेषु सर्वविधाभ्युदयप्राप्तिप्रकारो वर्णितः। तत्रापि अथर्ववेदे ऐहिकाभ्युन्नतिसाधकाः उपायाः प्रतिपादिताः। तत्रविविधाभीष्टसिद्धये अथर्ववेदे विविधपुरुषार्थाः यज्ञाः अथर्वमन्त्रैः प्रार्थनाः विविधौषधिकर्मकाण्डानां च विधानं कृतम्। एषामुपायानामस्मिन् शोधप्रबन्धे विवेचनम् विहितम्।

शोधप्रबन्धोऽयम् षडध्यायेषु विभक्तः। प्रथमेऽध्याये वेदानां संक्षिप्तः परिचयः, अथर्ववेदस्य संक्षिप्त-परिचयः आथर्वणसाहित्यस्य संक्षिप्तः परिचयः अथर्ववेदस्य प्रतिपाद्यो विषयः, विविधाः अभ्युदयाः, अभ्युदयसाधनानि च प्रतिपादितानि।

मानवानाम् अभ्युदयनिःश्रेयससाधने वेदाः परमश्रेष्ठसाधनत्वेनोरीकृताः। विद्यन्ते, ज्ञायन्ते लभ्यन्ते एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः। वेदा अपौरुषेयाः सन्तीत्यास्ति भारतीयमनीषिणां मतम्। इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयते सः वेदः। ऋग्यजुसामाथर्वनामकचत्वारो वेदाः क्रमशः अग्निवायुरादित्याङ्गिरानामधेयऋषिषु सृष्ट्यादौ प्रादुर्भूता इतिसमेऽपिविपश्चितः स्वीकुर्वन्ति। ज्ञानकाण्डं, कर्मकाण्डम्, उपासनाकाण्डञ्चेति वेदानां प्रतिपाद्यमस्ति।

वेदचतुष्टये अथर्ववेदस्य प्रमुखं स्थानम्। अथर्वऋषिणा दृष्टत्वादस्याथर्ववेद उक्तः 'अथ' 'अर्वन्' इत्येतयोः शब्दयोर्योगादपि अस्य निष्पत्तिः स्वीकृता, येनाथर्वशब्दः आत्मिकं, शारिरिकं, तत्त्वविज्ञानात्ममर्थं द्योतयति। अथर्ववेदस्य अंगिरसवेदः अथर्वांगिरसवेदः ब्रह्मवेदः भृग्वंगिरो वेदः छन्दोवेदः, महीवेदः, क्षेत्रवेदः, भैषज्यवेदश्चेति नाम सन्तीति वर्णितम्। अथर्ववेदस्य नवशाखाः निर्दिष्टाः। सामान्यतः अन्ये वेदाः प्रायेण आमुष्मिकफलप्रदाः, परमथर्वस्तु ऐहिकामुष्मिकोभयफलप्रदः। उक्तम् अपि

अथर्वाङ्गिर्सी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः।

अविचार्येव कर्तव्या श्रेयस्कामैर्नरैः सदा॥

अथर्ववेदसम्बद्धसाहित्यमतिसमृद्धं वर्तते। पञ्चविधविद्यानां स्रोतांसीवाथर्ववेदस्य सर्पवेद-पिशाचवेद-असुरवेद-इतिहासवेद-पुराणवेदश्चेति पञ्चोपवेदाः सन्ति। गोपथब्राह्मणमस्योपलबमेकमात्रब्राह्मणम्। अथर्ववेदस्य आरण्यकग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते। मुक्तोपनिषदि अस्य

एकत्रिंशदुपनिषदः निर्दिष्टाः। परं प्रश्नः, मुण्डकः, माण्डुक्यश्चेति त्रय एव मुख्योपनिषदस्य मतानि सन्ति। अथर्ववेदसम्बन्धप्रातिशाख्यं, माण्डूकीशिक्षा वैतानश्रौतसूत्रम्, कौशिकगृह्यसूत्रम्, अथर्वपरिशिष्टम्, नक्षत्रकल्पः अंगिरसकल्पः शान्तिकल्पः चरणव्यूह-सूत्रम् चेति विविधविद्यापारिपूर्णसाहित्यग्रन्थकुलं विद्यते। अथर्ववेदस्य सायणः, ग्रिफिथ हिटनी, ब्रूमफील्ड, ल्यूडविग, सातवलेकर, जयदेव, क्षेमकरणदासदिभिरनेकैः विद्वद्भिः कृतं भाष्यजातं समुपलभ्यते। अथर्ववेदे ऐहिकपारलौकिकोभयविधसुखप्राप्तये अनेकविधज्ञानं प्रतिपादितम्। कौशिकसूत्रे अथर्ववेदस्य प्रतिपाद्यविषयाणि वर्णितानि। अत्र विविधयज्ञकर्माणि, राजकर्माणि, त्रिविधदुःखनिवृत्तिकर्माणि, रोगादिनिवारकभैषज्यमन्त्रप्रयोगकर्माणि पुरुषार्थचतुष्टयसाधकानि च विविधकर्माणि प्रतिपादितानि।

पुरुषार्थचतुष्टये सर्वप्रथमं धर्मः गण्यते। यतोऽभ्युदयानिःश्रेयससिद्धिर्भवति, स एव धर्मपदवाच्यः। अभ्युदयश्च इष्टलाभः, विवाहादिकं, सर्वतोभावेन उदयः, समृद्धिः, उन्नतिः, सम्पन्नता सौभाग्यम्, उच्चैरुत्थानम्, उत्सवः उत्सवावसरः वा भवति। तदनुसारमेव आरोग्यदीर्घायुष्यपुत्रविविधसुखसमृद्धिराज्यलार्भैश्वर्यादीनां प्राप्तिः, असपत्ननिवृत्तिः, विविधपुष्टिसाधनरूपा अभ्युदयाः प्रतिपादिताः।

अभ्युदयसाधनाय अथर्वणि विविधसाधनानि वर्णितानि। विविधकर्मकाण्डयागादीनामनुष्ठानम्, विविधमणीनां प्रयोगः मन्त्रेषु उपदिष्टकर्मणामनुष्ठानम्, अथर्व-मन्त्राणां प्रयोगः तदनुसारं प्रयत्नानि चाभ्युदयसाधनत्वेन वर्णितानि। आचार्यसायणेन कौशिकसूत्रमनुसृत्य विविधशान्ति पुष्टिकाम्य प्रयोगाय अनेकेषां कर्मणाम् अनुष्ठानं प्रतिपादितम्। तेषाम् औचित्यानौचित्यविषये यावत्पर्यन्तं प्रयोगेण तेषां फलाफलं नानुभूयते तावत् किमपि वक्तुं न शक्यते।

द्वितीयाध्याये विविधाभ्युदयानां प्राप्त्युपायाः वर्णिताः। येन तेषाम् अभ्युदयानां

प्राप्तिः सुगमा स्यात्। अत्र दीर्घायुष्यप्राप्तये, आथर्वणरोगनिवृत्तये, अपमृत्युनिवारणाय, शारीरिकपुष्टये, मेधाजननाय, दिव्यवाणी-प्राप्तये, वर्चःप्राप्तये, पुत्रप्राप्तये, विविधपुष्टि प्राप्तये च उपायाः प्रातिपादिताः।

जगति समेऽपि मानवा अभ्युदयाय यतन्ते। तदर्थञ्च स्वस्थशरीरं चिरजीवनञ्च परमावश्यकम्। यतः आरोग्यमाद्यं खलु धर्मसाधनम्। वेदेऽपि प्रार्थितम्-जीवेम शरदः शतम्। मानवः शतायुषमधिगच्छेत् तदर्थं प्राणापानयोर्योगरीत्या सम्यगुपयोगः, ईश्वरोपासनम्, सदाचरणम्, विविधभेषजस्यसेवनम्, यज्ञमयजीवनयापनम्, योगानुष्ठानम्, विविधमणिधारणम् च उपायत्वेन वर्णितम्।

स्वस्थशरीरमभ्युदयसाधकं वर्तते। शरीरञ्च स्वस्थतामाप्नुयात् तदर्थम् अथर्ववेदे अनेके दिव्योपायाः निर्दिष्टाः। तद्विषयक एव आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य उपवेदः वर्तते। आथर्वणरोगनिवृत्त्युपायाः त्रिविधाः प्रातिपादिताः दैवी, आसुरी, मानुषीचेति। अथर्ववेदीय चिकित्सा काष्ठौषधिभिरपि क्रियते, परं तत्र प्राणशक्तिः मानससंकल्पादिशक्तिः, मणिमन्त्रादिप्रयोगः तदनुसारम् आचरणम्, विविधहोमविधानञ्च रोगनिवृत्तये निर्दिष्टम्।

आकस्मिकदुर्घटनादिभिः पूर्णायुः प्राप्तपूर्वो यो मृत्युः सोऽपमृत्युरुच्यते। अथर्ववेदे अपमृत्यु निवारणाय सद्दिचाराश्रयः शुभकर्मानुष्ठानम्, यज्ञीयजीवनम्, उत्साहपरिश्रम-मयजीवनम्, ब्रह्मचर्यसेवनम्, प्राणायमानुष्ठानम्, योगानुष्ठानम्, प्राकृतिकजीवनमयापनम्, पथ्यकरभोजनौषध्यादि सेवनानि च उपायत्वेन दीर्घायुप्रदत्वेन निर्दिष्टानि।

सूर्यादिदेवानामुपासनेन अथर्वोक्तविविधौषधिसेवनेन प्राणायामयोगादिभिश्च शारीरिकीं पुष्टिं प्राप्तुं शक्यते। अथर्ववेदे निर्वीर्याणां वाजीकरणाय अपामार्गअश्वगन्धा- शतवीर्या-घृत-दुग्ध-मधु-सोमादीनां प्रयोगः निर्दिष्टः। ब्रह्मचर्यादिकञ्च उत्तमं रसायनम्। उदुम्बराज्जनमणेः अपामार्गमूलधारणञ्च वीर्यपुष्टिकारकम्।

धारणावतीमेधाशक्तेः बृद्ध्यर्थम् अथर्ववेदे यज्ञः, तपः, योगसाधनादि विविधौषध-
सेवनम् उपायत्वेन निर्दिष्टम्। ईश्वरप्रार्थनया तपसा, श्रुतज्ञानानुसाराचरणेन च
मेधाप्राप्तिर्भवति।

सत्यदिव्यतादिगुणयुक्ता निर्दुष्टा वा दिव्यवाणीकुच्यते। विविधशास्त्रज्ञानेन,
योसाधनया, मधुलावचौवधीनाञ्च सेवनेन संकल्पशक्त्या च वयं दिव्यां वाणीं प्राप्तुं
शक्नुमः। उत्तमाहारव्यवहारेण, देवसशाचरणेन, आत्मशक्तेः संवर्धनेन च वर्चः प्राप्तिर्भवति।
ब्रह्मचर्यं पालनं, यज्ञयागानुपालनं, सोमौषधेः सेवनेन शुक्रस्य रक्षणेन, योगोपासनया,
प्राणोपासनया च वर्चः प्राप्तिर्भवति।

अथर्ववेदे पशुधनान्नप्रजादीनां पुष्ट्युपाया अपि प्रतिपादिताः। पशूनां पुष्टये
उदुम्बरमणिः, पुष्टिकरभोज्यजलावासादिकं साधनभूतम्। धनपुष्टये ईश्वरप्रार्थना, प्रार्थनानुरूपं
प्रयासः, यज्ञः, विविधपुरुषार्थश्च, उपायभूताः। अन्नपुष्टये देवप्रार्थना, प्रार्थनानुरूपं
कर्मानुष्ठानं, सोमादियागाश्च विधेयाः। अथर्वणि पयः प्रजाबलायुस्तेजसादीनां पुष्टये
यज्ञादिभिर्विविधदेवाराधनम्, स्तुतिः च कर्तव्या। तदनुरूपोद्यमेन वेदोक्तसत्कर्मानुष्ठानेन
च नरः सर्वविधाभीष्टसाधने सफलीभवति।

तृतीयाध्याये अर्थसंप्राप्तेः, दारिद्र्यनाशनस्य, वाणिज्यवृद्धेः, कृषिसंवर्धनस्य, वृष्टेः,
कृषिविनाशक कीटमूषकादिनाशनस्य, पशुसंवर्धनस्य, यशःप्राप्तेश्च उपायाः निर्दिष्टाः।

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते इत्युक्तरीत्या अर्थस्य महत्त्वं स्पष्टम्। वेदे वयं
स्याम पतयो रयीणाम् इति अर्थप्रार्थना सर्वत्र परिलक्ष्यते। अथर्ववेदे अर्थप्राप्तये
कृषिवाणिज्यपशुपालनविविधोद्योगादिभिः सत्कर्मभिः, विविधकलाभिः, परमात्मनः, प्रार्थनया,
यज्ञजपानुष्ठानैः अर्थप्राप्तिर्भवति। अर्थप्राप्तये मणिधारणमपि निर्दिष्टम्। उक्तप्रार्थनादिकर्मभिः
बुद्धिः निर्मला सत्कर्माचरणक्षमा च भवति, येन अर्थप्राप्तिसुकरा भवति। जीवने दारिद्र्यमिति

...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...
...

...
...
...
...
...
...
...
...

दुःखकरं तदपाकर्तुम् अथर्ववेदे अनेके उपायाः निर्दिष्टाः। तन्नाशाय अथर्वोक्तविविध कर्मानुष्ठानम्, विविधदेवप्रार्थना, तदनुरूपं पुरुषार्थः मधुरवाचः प्रयोगः, सुमतेराश्रयाश्च उपायत्वेन निर्दिष्टाः। दारिद्र्ये नष्टे सति समेषाम् अभ्युदयो भविष्यति। वाणिज्यवृद्ध्यर्थं मधुरवचनम्, सत्यवाणी, ईश्वरभक्तिः, दक्षता, यज्ञः, सामूहिकसत्कर्मानुष्ठानम्, उदारता, वाणिज्यनियमानां पालनम् वाणिज्यस्याभ्युदयकरम्।

अथर्ववेदे कृषेर्महत्त्वं सविशदं प्रतिपादितम्। कृषिसंवर्धनार्थं गोमयस्य महत्त्वम् उपयोगिता च प्रतिपादिता। यज्ञानुष्ठानेन कृषिः निर्विघ्ना वर्धते। दुग्धतगोमय-स्वर्णजलमिश्रोर्वरकाणामुपयोगेन कृषिः पुष्पति वर्धते च। समृद्धकृषये कामानुरूपवृष्टये वर्षेष्टियज्ञस्यानुष्ठानम्, वर्षाभावे च कुल्यादिभिः सेचनव्यवस्था कृषेः अभ्युदयकारिणी।

अथर्ववेदे समयानुसारं वृष्ट्यर्थम् अपि केचन उपायाः वर्णिताः। वृष्टिविज्ञानस्यापि चर्चा तत्र प्राप्यते। विशेषतः वर्षेष्टियज्ञाः, बनानां संरक्षणं च इष्टां वृष्टिं प्रयच्छन्ति यज्ञाग्नौ बायोः लघुगुरुचापकारिकाशक्तिः विद्यते। यज्ञाग्नेः तापेन विशिष्टशाकल्य समित्प्रयोगेण वायुमण्डले अभीष्टपरिवर्तनम् जलवर्षकं भवति। एवं वृष्टियज्ञेन यथेच्छवृष्टिं कारयितुं शक्यते। अत्र अतिवृष्टिनिरोधनायापि प्रार्थना विहिता।

मनुष्याणां जीवनाधारोऽन्नं तदाधारञ्च कृषिः वर्तते। कृषिश्च अतिवृष्टिरना-वृष्टिशलभमूषकादिभिः समुचितविकासं नाधिगच्छति। येभ्यो रक्षार्थं यज्ञः, तद्धूमः, भस्म, विविधौषधयः, सूर्यकिरणैः रक्षाविधानञ्च वर्णितम्।

अथर्ववेदे पशुशब्दः व्यापकार्थं प्रयुक्तः तत्र उक्तम्- “पशुस्तांश्चचक्रे वायव्यान् आरण्या ग्राम्याश्च ये।” तत्र ग्राम्यपशुत्वेन पालनयोग्य-गौरश्ववृषभादिपशूनां ग्रहणं कृतम्। एतेषां संवर्धनाय कर्णभेदः, मणिप्रयोगः, यज्ञः विविधौषधसेवनम्, देवप्रार्थनाः सूर्यादिकिरणैः चिकित्साद्युपायाः प्रतिपादिताः। पशूनामावासः सुव्यवस्थितः, प्रकाशयुक्तश्च

स्यात्। तेभ्यः स्वच्छं ऋतोरनुरूपम्, स्वास्थ्यप्रदं च भोजनं प्रदेयम्।

चतुर्थाध्याये विशेषतः सुखशान्तिमयगृहस्थजीवनस्य उपायाः विवेचिताः। अत्र पत्नी-प्राप्त्युपायाः, पतिप्राप्त्युपायाः सपत्नीनाशनोपायाः, साम्मनस्योपायाः, वशीकरणोपायाः, स्त्रीसौभाग्योपायाः, पुत्रप्राप्त्युपायाश्चविवेचिताः।

पत्न्याः प्राप्तिस्तु स्वकर्मानुसारं भवति तथापि स्वभाग्यम् अनुकूलयितुम् आथर्वमन्त्रैर् इन्द्रदेवस्य उपस्थानम् आगच्छत 6/82 सूक्तस्य अश्वत्थमूले जपः सुपत्नीदायकः। योग्यपत्नीप्राप्तये तदनुरूपः प्रयासश्चापि करणीयः। एवं योग्यपतिप्राप्तये जगदीश्वरः प्रार्थितः। अपामार्गगुग्गुल गोदुग्धघृतादिसेवनैः कन्यायाः दुर्भगत्वं दूरीकृत्य कान्तिवृद्धिः कार्या। अनेकाथर्वकर्मविधानञ्च तदनुरूपप्रयासाश्च योग्यवरप्रदाः। यज्ञादिशुभकर्म च दौर्भाग्यं विनाश्य पतिसुखं प्रयच्छति। अथर्ववेदे सपत्नीनाशाय कौशिकसूत्रनिर्दिष्टानि अनेकानि कर्माणि उपदिष्टानि, कामदेवस्य प्रार्थनम् विविधौषधिप्रयोगश्च सपत्नीनाशकाः सन्ति। आचार्यसायणेन सपत्न्याः नाशाय यानि कर्माणि समादिष्टानि तानि प्रयोगापेक्ष्याणि। दम्पत्योः परिवारे समाजे च परस्परसौमनस्यार्थं क्रोधत्यागः स्नेहयुक्तव्यवहारः, मनसः शुभविचाराः, निष्कपटता, वृद्धानामाज्ञापालनम्, दर्भआञ्जनाद्यौषधिशान्तिौषधिसेवनेन सौमनस्यप्राप्तिर्भवति।

विविधक्रियाकलापैः मन्त्रौषधिभिः कस्यापि चित्तस्य स्वेच्छाधीनसम्पादनं वशीकरणमुच्यते। अथर्ववेदे पत्नीपतिशत्रुसेनाव्याघ्रादिहिंस्रपशूनां वशीकरणोपायाः निर्दिष्टाः। पत्युः वशीकरणार्थं कान्तिसौभाग्यसौन्दर्यवर्द्धकौषधिसेवनपुरस्सरम् पत्युरनुकूलाचरणं प्रेमपूर्ण व्यवहारा उपायत्वेन प्रतिपादिताः कस्यापि मनोवशीकरणार्थम् मन्त्रौषधियज्ञस्य प्रयोगो वर्णितः। विविधौषधिभिः रसायनादिप्रयोगैः भेदप्रयोगैश्च शत्रुसेना मोहिता भवति।

स्त्रीवशीकरणार्थम् आचार्यसायणेन अनेके प्रयोगाः मन्त्रौषधिभिः प्रतिपादिताः।

प्रयोगेणैव तेषां सत्यासत्यं निश्चेतुं शक्यते। विविधैः सौम्यौषधिभिः मनसः मृदुता सुसाध्या। मधुरव्यवहारेण च स्त्रीणां चित्तं स्वाधीनं कर्तुं शक्यम्।

स्त्रीणां सौभाग्यवर्द्धनाय शारीरिकपुष्टिकान्तिवर्द्धकौषधयः प्रयोक्तव्याः।

अथर्ववेदे पुत्रप्रदाः अनेके उपायाः वर्णिताः। एतदर्थं स्त्रीपुरुषाणां बन्ध्यत्वनिर्वीर्यदोषो निवारणीयः। पुत्रेष्टियज्ञेन विधिपूर्वकसौम्यौषधिभिः सम्पन्नपुरोडाशभक्षणेन पुत्रप्राप्तिर्भवति। पुत्रप्राप्त्यर्थं शमी-लक्ष्मणा-पलाशपत्राणिपृश्निपर्णीत्यादय ओषधयः प्रयोक्तव्याः। पुत्रप्राप्तये शतावरमणि-औदुम्बरमणिशरमणीनां धारणमपि निर्दिष्टम्। अत्र गर्भाधानविधिः पुंसवनविधिरपि वर्णितः। गर्भरक्षार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं सुखप्रसवार्थञ्च अनेके उपायाः वर्णिताः।

पञ्चमेऽध्याये राजसम्बन्धकर्माणि वर्णितानि। राजकर्माणि सुव्यवस्थितरूपेण सम्पूर्णसमाजस्याभ्युदये सहायकानि भवन्ति। राजकर्मसु-साम्राज्यलाभोपायाः, संग्रामजयोपायाः, विविधवादजयोपायाः, शत्रुनाशोपायाः, विविधशस्त्रास्त्रनिर्माणविधिः, अभिचारकर्माणि च विवेचितानि।

तन्नाम साम्राज्यं यत्र एकस्य सम्राज आधिपत्ये अनेकनिम्नमाण्डलिकनृपाः शासनं कुर्वन्ति। साम्राज्यलाभाय शत्रूणां पराजयः आवश्यकः। यो राजा तेजस्वी, बलवान्, प्रजानां परिपालकश्च भवति, स एव साम्राज्यमधिगन्तुमर्हति। सर्वासु दिक्षु तस्य मित्रराष्ट्राणि स्युः तथा सः इन्द्रप्रियः अर्थात् परमेश्वरेभक्तिमान् भवेत्। राज्यकामस्य कृते आचार्यसायणः माहेन्द्रीशान्तिं प्रतिपादयति। एतेषामुपायानामनुष्ठानेन राजा साम्राज्यलाभयुक्तो भवति।

साम्राज्यप्राप्तये तस्य संरक्षणार्थं संवर्धनार्थञ्च संग्रामस्य योगदानं महत्वपूर्णं वर्तते। संग्रामसम्बन्धीमरुत्तुद्रादिसूक्तानाम् अध्ययनेन इदं स्पष्टीभवति यत् प्रवर्तिते संग्रामे अस्माकं नीतिर्कीदृशी स्यात्, तज्जयाय च स्वसेना कथं संगठनीया। तत्र संग्रामजयाय शत्रूणां कोशाहरणम्, शत्रुसेनायाः भोज्यसामग्रीनाशनम्, तेषां शस्त्रास्त्रनाशनम्, दुर्गनाशनम्,

शत्रुपक्षीयजनानां हरणम्, शत्रुसेनासु विविधरोगप्रसारः, शत्रूणां वस्तुदाहनम्, तेषां पथि जालं बद्ध्वा तेषां मारणम्, मित्रवृद्धिश्चेति विविधोपायाः निर्दिष्टाः।

राजसभादिषु जीवनस्यानेके विवादाः निर्णयार्थं समुपतिष्ठन्ते। तेषु विजयलाभार्थं सभाप्रवेशात् पूर्वम् अथर्ववेदीय प्रथमकाण्डस्य चतुर्त्रिंशत्तमसूक्तं जपन् मधुकाक्षं विरुधं भक्षयेत्। मधुला औषधेर्सेवनेन वाचि माधुर्यमुत्पद्यते, वाचः माधुर्येण च सभाजयः सुकरः भवति। सभाजयाय इन्द्रदेवोऽपि प्रार्थितः। राजसभादिषु विजयार्थं 'सभा च या' इति पञ्चर्चेन क्षिरोदकं पुरोडाशं रसान् वा सम्पात्य अश्नीयात्। तथा पञ्चर्चमेव जपन् सभास्तम्भं गृह्णीयात्। शास्त्रवादादौ जयाय ब्रह्मज्ञानमपि आवश्यकम्। यतः ब्रह्मज्ञः सर्वज्ञो भवति, सः सर्वान् जेतुं प्रभवति। एतेषामुपायानामामनुष्ठानेन विविधवादिषु विजयप्राप्तिवर्णिता।

अभ्युदयाय राजकर्मसु शत्रुनाशनमपि आवश्यककर्मत्वेन स्वीकृतम्। अस्माकं शातयिता, शमयिता वा शत्रुः भवति। वेदे अस्यार्थः योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः इति विहितः। शत्रुनाशाय विचारशक्तिः, ज्ञानम्, यज्ञः विविधशस्त्रास्त्राणां प्रयोगः, विविधदेवप्रार्थनाः मणि प्रयोगश्च प्रमुखोपायत्वेन वर्णिताः। सपत्नान् ईश्वरस्य न्यायव्यवस्थायाः समाश्रयणमपि सात्त्विकजनानां पद्धतिर् आसीत्।

साम्राज्यलाभाय, संग्रामजयाय शत्रुनाशार्थं च विविधशस्त्रास्त्राणि सन्ति आवश्यकानि। अथर्ववेदे यद्यपि अस्त्रशस्त्रनिर्माणविषये सुस्पष्टवर्णनं नास्ति तथापि तेषां विशेषणैः कार्यैश्च तेषां निर्माणप्रकारः प्रकाश्यते। यथा बाणानां विशेषणेषु प्रयुक्तायोमुखसूची-मुखादिशब्देभ्यः तेषां लौहमयत्वं तीक्ष्णत्वं च सूच्यते। शस्त्रास्त्रनिर्माणप्रसंगे धनोः, बाणस्य, ऋष्टेः तामसास्त्रस्य, सम्मोहनास्त्रस्य, पूतिकास्त्रस्य, दुन्दुभेः वज्रस्य च निर्माणविधिः वर्णिता।

राजकर्मसु शत्रुनाशाय अभिचारकर्म विधीयते। अभिचारेण तात्पर्यं तेन प्रयोगेण वर्तते यः शत्रोः शरीरान्तः प्रविश्य तं पीडयेत् मारणे च समर्थः भवेत् यथा विषादिप्रयोगः। अभिचारयज्ञानां विषये वर्णितं यत् एते मनसा, वाचा, कर्मणा वा विधीयन्ते एतानि मुख्यतः राजा, ब्राह्मणाः स्त्रियः, शूद्राश्च कुर्वन्ति। अभिचारप्रयोगं निष्फलं कर्तुम् अभिचारितजनस्योपरितः प्रस्तरं परितः भ्रामयित्वा अग्नौ पातयेत्। यः नेत्रयोः अञ्जनं नियोजयति तस्योपरि अभिचारप्रभावः न भवति एवं सायणस्य मतम्। एवम्बिधाभिचारप्रयोगैः तत्परिहारैश्च राजा सौकर्येण स्वकर्माणि कुर्वन् स्वप्रजायाः अभ्युदयं साधयति।

षष्ठोऽध्याये अभ्युदयाय यशप्राप्तेरुपायाः स्वास्तिसाधनोपायाः, अभीष्टकामनासिद्ध्युपायाः, आधिदैविकविपत्तिनिवृत्त्युपायाः, कृत्याहरणाद्युपायाः, विविधशान्तिकर्माणि, अपशकुनदोषनिवारणोपायाः चौरवधिकव्याघ्रादिभ्यो रक्षोपायाः, अभयप्राप्त्युपायाः वास्तुकर्माणि च वर्णितानि।

क्षणभङ्गुरेऽस्मिन् संसारे मनुष्यः स्वयशसा एव मृतोऽप्यमरतामाप्नोति। अतः यशप्राप्तये विविधदेवस्तुतयः, यज्ञः, औषधिसेवनात्मकाः, उपायाः प्रतिपादिताः। 'यशसं मेन्द्रो' इत्यादि मन्त्रैः यशस्कामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत वा ऋतावरीः औषधेर्सेवनेनापि यशप्राप्तिर्भवति। ऋतावरी ऋताचारणमिति केषाञ्चित् मतम्। यशसे सत्याचरणमपि प्रमुखोपायः प्रतिपादितः।

सर्वेऽपि मानवाः सर्वदा स्वजीवने स्वस्तिमेव कामयन्ते। स्वास्तिसाधनाय सुमनसा विविधदेवप्रार्थना, होमः, मन्त्रजपस्तदनुसारमाचरणम्, च उपायत्वेन प्रतिपादितम्।

विविधकामयुक्तानां स्वकामनासु याः काश्चन प्रमुखाभिलाषाः भवन्ति ता एव तेषामभीष्टकामना उच्यन्ते। अभीष्टकामनासिद्धये पौर्णमासी प्रथमा यज्ञियासीत्, इत्यनया पौर्णमासीं यजेत उपतिष्ठेत वा। अस्मिन्नेव कर्मणि प्रजापतिं यजेत, 'पूर्णा पश्चात् इति

पार्वणहोम जुहुयात्। अभीष्टकामानां सिद्धये यज्ञः प्रमुखोपायः प्रतिपादितः, यतोहि अथर्ववेदे उक्तम् 'यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु। गीतायामपि यज्ञः कामधुक् उक्तः। यज्ञस्य विस्तृतभावालम्बनं प्रार्थनं दृढसंकल्पः तदनुरूपप्रयासाश्च सर्वाभीष्टप्रदाः।

त्रितापेषु आधिदैविक दुःखं महत् कष्टप्रदं, दुःखेन अपवारणीञ्च वर्तते। देवनैमित्तिकाः विपत्तयः भूकम्पातिवृष्ट्यनावृष्ट्युल्काविद्युत्पातादय आधिकदैविकविपत्तय उच्यन्ते। आथर्वणसाहित्ये एतन्निवृत्तये आथर्वणमन्त्रैः शान्तिः महाशान्ति-ऐन्द्री-रौद्री प्रभृतिमन्त्रैः होम जपश्च विहितः। आचार्यसायणेन कौशिक सूत्रमनुसृत्य एतन्निवृत्तये इन्द्रादिदेविशक्तीनाम् उपस्थानं जपः होमश्च प्रतिपादितः। यज्ञः समग्रस्य भुवनस्य नाभिर् उच्यते। यज्ञेन प्रकृतिगतं सर्व वैषम्यम् अपनीय, प्राकृतिकदेवेषु सामञ्जस्यं स्थापयितुं शक्यते। एतेन दैविविपत्तिभ्यः मुक्तिः सुलभा। यज्ञादिभिरनावृष्टिनिवारणं कामानुरूपं वृष्टिकरणञ्च प्रयोगसिद्धम्। एवम् अन्याभ्योऽपि दैवीविपत्तिभ्यो यज्ञादिकै उपायैः मुक्तिः सम्भवा।

विविधमन्त्रोषधिभिः शत्रूणां हिंसनं कृत्या उच्यते। अग्निना विविधरासायनिकसंयोजनेन शत्रुनाशनमपि कृत्याभिहिता। ये केचन कृत्यां प्रचलित 'जादु-टोना' इति रूपेण मन्यते तत्तु न विचारसहम्। एषा कृत्या द्विविधा अथर्वे उक्ता आंगिरसी, आसुरी चेति। आसुरीकृत्याप्रयोगे विषाक्तपदार्थैः शत्रवः नाशयन्ते। आंगिरसी-कृत्यायां च अग्निज्वालासु रसायनिकपदार्थप्रयोगेण शत्रवः घात्यन्ते। कृत्यापरिहारार्थम् अपामार्ग सहजवी, मुश्ता, जंगिडमणि, आज्जनमणि, प्रतिसरमणिः, ब्रह्मास्त्रम्, आग्नेयास्त्रं, विविधशान्तियज्ञाश्चाथर्ववेदे निर्दिष्टा।

जगति सर्वेऽपि सुखशान्तिमयजीवनम् इच्छन्ति। परं स्वकर्मविपाकैः, असदाचरणैश्च जगति सर्वेऽपि मनुष्याः, अशान्तिमयाः वर्तन्ते। अथर्ववेदे त्रिविधदुःखेभ्य रक्षार्थम् अनेकेषां शान्तिकर्मणां विधानं कृतम्। अत्र मृत्युभयशान्तिः, विविधग्रहशान्तिः, महाशान्तिः,

अद्भूतमहाशान्तिः, वैष्णवीत्वाष्टीशान्तिः, आदित्यनाम्निमहाशान्तिः, गायत्रीमहाशान्तिः प्रभृतयः शान्तिकर्माणि समादिष्टानि । अथर्ववेदे कृत्तिकादिनक्षत्राणां शान्तिकरणं प्रार्थितम् । वैदिकमन्त्रप्रार्थनैः द्यौरन्तरिक्षपृथिव्यादीनां शान्तिमयत्वं सुसिद्धमेव । विविधरोगशान्तये, वेदोक्तसदाचरणैः भैषज्यप्रयोगेण च रोगाणां शमनं सुकरम् । विविधौषधिसेवनैः यज्ञादिभिश्च कृत्याप्रयोगाः शमयितुं शक्याः । धनक्षयशान्तये कौबेरीशान्तिर्वर्णिता । अत्र सम्पत्कामः आंगीरसीमहाशान्तिमपि कुर्यात् इति आम्नातम् । परमात्मनः कृपया पुरुषार्थेन च धनप्राप्तिसंभवा । मृत्युभयनिवृत्त्यर्थं याम्यशान्ति विहिता, पाठादर्भादिऔषधीनाञ्च प्रयोगः निर्दिष्टः । आत्मबलवान् भूत्वा सर्वेभ्यो मृत्यु-आदिभयेभ्यो विमुच्यते । पुष्टिप्राप्तये परकुचक्रेभ्यः सुरक्षार्थं शत्रुदमनार्थञ्च ऐन्द्रीशान्तिप्रयुज्यते । इन्द्रदेवस्य प्रार्थनया तत्कृपया इन्द्रतुल्यकर्मानुष्ठानेन च पुष्टिप्राप्तिः सम्भवा ।

अथर्ववेदे अपशकुन-शुभशकुनविषयोः वर्णनं प्राप्यते । तथा च प्रार्थितम् सुस्वप्नं मे अस्तु । अत्र विविधपशुपक्षिभिः धूम्रकेतु-उल्कापातादिभिः सुस्वप्न-दुस्वप्नैश्च शुभाशुभलक्षणं प्रतिपादितम् । अपस्वप्नानां निवृत्त्यर्थं च सायणेन आथर्वणमन्त्रैः जलाभिषेकः यज्ञः अग्निस्पर्शः, प्रार्थनाश्च उपायत्वेन वर्णिताः ।

अभ्युदयकामनया मनुष्यः सत्कर्मसु व्यापृतो भवति । तेषु कर्मसु ये विघ्नमुत्पादयन्ति तेभ्यः यातुधानेभ्यः राक्षसेभ्यः, पिशाचेभ्यः दस्युभ्यः स्तेनेभ्यः, तस्करेभ्यश्च घ्नवृकसरीसृपादिपशुभ्यश्च रक्षार्थं विविधदेवप्रार्थना, अंगभङ्गः, निष्कासनम्, वधरूपोपायाश्च वर्णिताः । अत्र विविधदेवाः विविधाधिकारिणां रूपेण वर्णिताः इति केषाञ्चित्विदुषां मतं वर्तते । यातुधानादिभ्यः रक्षार्थं शिक्षापि प्रमुखोपायत्वेन वर्णिता । यातुधानस्तेनतस्करादयः शिक्षाभावादेव कुत्सितमाचरन्ति, अतः शिक्षया तेषामाचरणपरिवर्तनं वर्णितम् ।

निर्भयेन चेतसा एव कश्चिन्नरः अभ्युदयाय निःशङ्कम् प्रयतते। अतः अभ्युदयाय अभयप्राप्तिरावश्यकी। अभयप्राप्त्यर्थं मन्त्रप्रयोगः यागः विविधमणिप्रयोगः विविधदेवेभ्यः प्रार्थनाद्युपायाः प्रतिपादिताः। यथा द्यौश्च पृथिवी, तथा मनसे चेतसे धिये इत्येताभ्यामिन्द्रः महाब्रीहिओदनयोक्शरं शान्तिजलेनाभिमन्त्र्य होमान्तं यावत् आशनीयात्। भयशंका सर्वदा अपैति। वेदे प्रार्थितं- सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु। यतोहि यदा सर्वत्र मित्रभावना समुदेष्यति तदा स्वयमेवाभयता समुदेष्यति।

यत्र प्राणिसमुदायः निवसति तत् भवनादिस्थानविशेषं वास्तु उच्यते। अथर्ववेदे यत्र तत्र प्राप्तवर्णनैः ज्ञायते यत् तत्काले वास्तुकलाज्ञानं पर्याप्तं विकसितमासीत्। वैदिककाले गृहनिर्माणे प्रायशः मुक्तिकायाः इष्टिकायाः, वंशस्य, काष्ठस्य, प्रस्तरादीनामुपयोग अभवत्। गृहनिर्माणात् प्राक् शालाभूमिं हलेन कर्षन्ति स्म। गृहनिर्माणं दृढं भवेत्, तदर्थं मृत्तिकायाः मूलं दृढं निर्मीयते स्म। गृहे अग्निशाला हविर्धानम्, पत्नीनां सदनम्, तथा सदस् एते चत्वारो भागाः भवन्ति स्म। अतिथिभ्यः निवासाय आवसथ तथा गवादिपशूनां वासाय पृथक् 'गोष्ठ' नामकप्रकोष्ठाः आसन्। गृहनिर्माणे ये दोषाः जायन्ते वास्तुदोषानपाकर्तुं यज्ञजपप्रार्थनाद्युपायाः उद्दिष्टाः। अथर्ववेदमनुसृत्य तदनुसारप्रणीतग्रन्थानुसारं निर्मितावासे जनाः सुखं निवसन्तः स्वाभीष्टमभ्युदयमेवाप्तुर्महन्ति।

एवं यथाशक्त्या अथर्वोक्तं अभ्युदयोपायानां विवेचनं प्रस्तोतुं प्रयतितम्। शोधप्रबन्धोऽयम् प्रस्तावनाविषयसूचीसन्दर्भग्रन्थसूचीभिः संबलितो वर्तते। आशासे एतत् कार्यं विदुषां शुभाशिषैः जगति ख्यातिं लप्स्यते।

एवमथर्ववेदे सर्वविधाभ्युदयकराः उपायाः परमेश्वरेण सर्वजगत् हिताय वर्णिताः। तेषामनुष्ठानेन विश्वस्य सर्वेऽपि मानवाः सर्वविधदुःखद्वन्द्वविपत्तिभ्यः पारं गत्वा सर्वाभीष्टम् अभ्युदयम् प्राप्य आत्मनो जीवनानि कृतार्थानि कर्तुं शक्नुवन्ति। एतत् वेदोक्तं विधानम् अनुसृत्य सर्वेऽपि दुःखसागरात् पारं गत्वा सुखमग्नाः भविष्यन्तीति विश्वसीमि एवञ्च परमात्मानम् प्रार्थये। आशासे विद्वांसः स्वकृपाकटाक्षैः ममैतद् कार्यं साफल्यमण्डितं करिष्यन्तीति।

Always at
your Service

PH: 01334 - 245150

ANAND

BOOK BINDING

Expert in Thesis & Book Binding

ANAND NIWAS, NEAR SINGHDWAR
BY PASS ROAD, KANKHAL, HARIDWAR